

ΤΑ ΒΑΠΤΙΣΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΘΑΣΟΥ ΚΑΙ Η ΤΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΜΥΣΤΗΡΙΟΥ ΤΟΥ ΒΑΠΤΙΣΜΑΤΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Ιωάννης Ηλία Βολανάκης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Γενικές παρατηρήσεις

Απέναντι από τις ακτές της Θράκης και σε απόσταση 8 χλμ. από αυτές, κείται η νήσος Θάσος (έκταση 378,84 τετρ. χλμ., μόνιμοι κάτοικοι 17.000 περίπου), το όνομα της οποίας είναι πιθανώς προελληνικό. Η Θάσος έχει πολλά βουνά, με υψηλότερη κορυφή εκείνη του Υψαρίου (υψόμ. 1203 μ.).

Η Θάσος κατοικείται από τα προϊστορικά χρόνια συνεχώς μέχρι σήμερα και γι' αυτό, μεταξύ άλλων, διετήρησε και το όνομά της. Επειδή η νήσος έχει εύφορα εδάφη, πλούσιες βροχοπτώσεις, εύκρατο κλίμα¹ και ευρίσκεται σε θέση με στρατηγική σημασία, ήκμασε από πολύ ενωρίς.

Σύμφωνα με την φιλολογική παράδοση στη Θάσο, που τότε ονομάζετο Οδωνίς, εξούσαν στις αρχές της 1ης π.Χ. χιλιετηρίδας Θράκες, της φυλής των Σίντων. Η Θάσος εισέρχεται πραγματικά στην Ιστορία στις αρχές του 7ου αι. π.Χ., όταν ιδρύονται οι ελληνικές αποικίες².

Η Θάσος αποικίσθηκε από Πάριους στις αρχές του 7ου αι. π.Χ. (περί το 680 π.Χ.) και ε γνώρισε μεγάλη ακμή ιδία κατά τους κλασικούς χρόνους. Κάτοικοι της Θάσου ίδρυσαν στην απέναντι ακτή την Νεάπολη, η οποία τον 8ον αι. μ.Χ. ονομάσθηκε Χριστούπολη και από τον 14ον αι. μ.Χ. Καβάλα³. Θάσιοι επίσης ίδρυσαν αργότερα τις Κρηνίδες.

Ο Χριστιανισμός, η νέα θρησκεία της αγάπης, της ανοχής, της συγγνώμης, της

1. Περί τα τέλη του 5ου αι. π. Χ. ο διάσημος ιατρός της αρχαιότητας Ιπποκράτης ο Κώος έμεινε στην Θάσο επί τρία έτη και εσημείωσε τις κλιματολογικές συνθήκες και την ανεμογραφία της νήσου, Οδηγός Θάσου 1989, 5-6.

2. Οδηγός Θάσου 1989, 7 κ.ε.

3. Τσουρής 2002, 387 κ.ε., Βακαλόπουλος 1984, 11 κ.ε. Μπόνιας-Δαδάκη 2002, 8 κ.ε.

συναδελφώσεως λαών και πολιτισμών, με τον οικουμενικό του χαρακτήρα και την μεταφυσική του διάσταση, υπέσχετο την λύτρωση των ανθρώπων από όλα τα δεινά και έγινε ενωρίτατα γνωστός στους Φιλίππους της Μακεδονίας, όπου ο Απόστολος των Εθνών Παύλος, «ο πρώτος μετά τον Ένα», όπως προσφυώς έχει χαρακτηριστεί, εκήρυξε το Ευαγγέλιο και ίδρυσε την πρώτη Χριστιανική Εκκλησία επί ευρωπαϊκού εδάφους⁴.

Από τους Φιλίππους ο Χριστιανισμός θα πρέπει να έγινε ενωρίτατα γνωστός και στη νήσο Θάσο⁵. Μέχρι και τον 4ον αι. μ.Χ. ο Χριστιανισμός απετέλει θρησκεία της μειοψηφίας των κατοίκων στις περιοχές της σημερινής Ελλάδος. Κατά τον 5ον και κυρίως κατά τον 6ον αι. μ.Χ. ο Χριστιανισμός απέβη η θρησκεία της πλειοψηφίας, αν και λείψανα οπαδών της αρχαίας ελληνικής θρησκείας διετηρήθησαν τουλάχιστον μέχρι και τον 9ον αι. μ.Χ.⁶

Κατά τους τρεις πρώτους χριστιανικούς αιώνες και επειδή ο Χριστιανισμός ήτο απηγορευμένη θρησκεία (*Religio illicita*) οι Χριστιανοί δεν είχαν ιδιαίτερους λατρευτικούς χώρους, αλλά και εάν είχαν, αυτοί δεν διακρίνοντο για λόγους στοιχειώδους ασφαλείας από τους άλλους και έτσι δεν είναι δυνατόν σήμερα να αναγνωρισθούν ως τοιούτοι. Οι λατρευτικές συνάξεις των πιστών ελάμβαναν χώραν κατά κανόνα σε ιδιωτικές οικίες ευπόρων Χριστιανών.

Από του 4ου αι. και εξής και αφού ο Χριστιανισμός αναγνωρίστηκε ως επιτρεπόμενη θρησκεία (*Religio licita*), οι Χριστιανοί άρχισαν να ανεγείρουν δικούς των ναούς.

Πρόκειται για τα παλαιοχριστιανικά μνημεία, τα οποία κατά κανόνα ανήκουν στον τύπον της τρίκλιτης, ξυλόστεγης, απλής ελληνιστικής βασιλικής⁷.

1. Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της νήσου Θάσου

Στη Θάσο μέχρι σήμερα έχουν επισημανθεί και εν μέρει ερευνηθεί περισσότερα παλαιοχριστιανικά μνημεία. Πρόκειται κατά κανόνα για τρίκλιτες, ξυλόστεγες βασιλικές του απλού ελληνιστικού τύπου μετά προσκτισμάτων. Ο αριθμός, το μέγεθος και ο πλούτος των μνημείων αυτών προϋποθέτουν, αφ' ενός μεν μεγάλον αριθμόν κατοίκων, αφ' ετέρου δε οικονομική, πνευματική, καλλιτεχνική και γενικότερα πολιτιστική άνθηση.

Μεταξύ των γνωστών μέχρι σήμερα παλαιοχριστιανικών μνημείων της Θάσου⁸ συγκαταλέγονται και τα ακόλουθα:

4. Πράξ. 16, 11-40. Στεφανίδης 1959, 33, σημ. 7 και 46, σημ. 5.

5. Παπαευαγγέλου 1967, 1104-1109.

6. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν, κεφ. 50, έκδοση Βόννης II, 224. Σωτηρίου 1929, 163, σημ. 2.

7. Σωτηρίου 1942, 162 κ.ε., Ορλάνδος 1952, I, 26 κ.ε., Mango 1975, 30 κ.ε., Βολανάκης 1988, 311-347.

8. Βολανάκης 1976, 92-93, Pallas 1977, 121-125, Sodini-Kolokotsas 1984, II, I κ.ε.

1. Θάσος (Λιμένας), Αρχαία Αγορά, βασιλική.
2. Θάσος (Λιμένας), Εβραιόκαστρο, βασιλική.
3. Θάσος, Λιμένας σταυρική βασιλική.
4. Θάσος, Αγία Ειρήνη, βασιλική.
5. Θάσος, παλαιοχριστιανικό μοναστηριακό συγκρότημα, πιθανώς η Μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ.
6. Αλυκή, βασιλική Α-Β.
7. Ποτός, Άγιος Αντώνιος, βασιλική και άλλα.

ΚΥΡΙΩΣ ΜΕΡΟΣ

ΤΑ ΒΑΠΤΙΣΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΘΑΣΟΥ ΚΑΙ Η ΤΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΜΥΣΤΗΡΙΟΥ ΤΟΥ ΒΑΠΤΙΣΜΑΤΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

1. Γενικές παρατηρήσεις

Μεταξύ των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Θάσου υπάρχουν και ορισμένα, στα οποία απεκαλύφθησαν βαπτιστήρια ή προσκτίσματα, τα οποία λόγω της μορφής και της θέσεως αυτών σε σχέση προς την βασιλική θα ήτο δυνατόν να ερμηνευθούν ως βαπτιστήρια⁹.

Λέγοντας βαπτιστήριον, εννοούμε ένα αυτοτελές πρόσκτισμα των παλαιοχριστιανικών ναών, το οποίο κατά κανόνα περιλαμβάνει τρεις χώρους, οι οποίοι προορίζοντο για την εντός αυτών τέλεση του μυστηρίου του βαπτίσματος¹⁰.

Οι χώροι αυτοί ήσαν οι εξής:

α) Εξώτερος ή προαύλιος οίκος του βαπτίσματος

Στις πηγές της παλαιοχριστιανικής εποχής αναφέρεται ο «εξώτερος» ή «προαύλιος οίκος του βαπτίσματος»¹¹. Πρόκειται για έναν ορθογωνίου ή τετραγώνου κατόψεως χώρον, εντός του οποίου ελάμβανε χώραν η κατήχηση των υποψηφίων προς το βάπτισμα, καθώς και το πρώτο μέρος της τελετής του μυστηρίου του βαπτίσματος, ήτοι: οι αφορκισμοί ή εξορκισμοί των κατηχουμένων, η απόταξη του Σατανά και η σύνταξη προς τον Χριστόν.

β) Εσώτερος οίκος του βαπτίσματος ή φωτιστήριον

Ανατολικά του προαυλίου οίκου του βαπτίσματος έκειτο ο «εσώτερος οίκος του βαπτίσματος» ή το «φωτιστήριον»¹². Αυτός είχε κάτοψη σχήματος ορθογωνίου, τε-

9. Emminghaus 1954, 1-2, 1 κ.ε., Khatchatrian 1962, 1 κ.ε., Βολανάκης 1976, 92-93.

10. Βολανάκης 1976, 3 κ.ε., Ορλάνδος 1948, 47, ειρ. 39 κάτοψη-τομή βαπτιστηρίου βασιλικής Ιαλυσού Ρόδου.

11. Κύριλλος Ιεροσολύμων, Μυσταγωγικά Κατηχήσεις 1, 2. Piedagnel 1966, 84.

12. Κύριλλος Ιεροσολύμων, Μυσταγωγικά Κατηχήσεις 2, 1. Piedagnel 1966, 102.

τραγώνου, κυκλικού, εξαγωνικού, οκταγωνικού, τετρακόγχου, τρικόγχου κλπ. Στο κέντρο αυτού έκειτο η κολυμβήθρα του βαπτίσματος, η οποία συνήθως είχε σταυρικό σχήμα.

Στο φωτιστήριοιον ελάμβανε χώραν το δεύτερο μέρος της τελετής του μυστηρίου του βαπτίσματος, ήτοι: η ομολογία της πίστεως στον Χριστόν, η διά ηγιασμένου ελαίου χρήση των υποψηφίων διά το βάπτισμα, η διά τριττής καταδύσεως και αναδύσεως στο ύδωρ της κολυμβήθρας και διά της επικλήσεως της του ονόματος των τριών προσώπων της Αγίας Τριάδος βάπτισι αυτών.

γ) Χρισμάριον (Consignatorium)

Ανατολικά του φωτιστηρίου έκειτο τρίτος χώρος, το Χρισμάριον¹³. Πρόκειται για ορθογώνιου ή τετραγώνου κατόψεως χώρον, εντός του οποίου ελάμβανε χώραν αμέσως μετά το βάπτισμα η τελετή του μυστηρίου του Χρίσματος, ήτοι η χρήση των νεοφύτων διά του Αγίου Μύρου, συμβόλου των πολλαπλών δωρεών του Αγίου Πνεύματος.

Στη συνέχεια οι νεόφυτοι ενεδύνοντο με λευκές στολές και έτσι «*λευχειμωούντες και λαμπαδηφορούντες*» μετέβαιναν στον κυρίως ναόν, παρηκολούθουν για πρώτη φορά ολόκληρη την Θεία Λειτουργία και εκοινωνούν των αγράντων μυστηρίων¹⁴, εμπειρία γι' αυτούς τεραστίας σημασίας και αποφασιστικής για τον μετέπειτα βίον των.

Οι βαπτισθέντες επί οκτώ ημέρες δεν έπρεπε να λουστούν, για να μην απομακρυνθεί από το σώμα των το Χρίσμα. Ύστερα από την παρέλευση των ημερών αυτών οι βαπτισθέντες προσήρχοντο και πάλιν στον ναόν και στον χώρο του βαπτιστηρίου ελάμβανε χώραν η τελετή της Απολούσεως¹⁵.

2. Τα μνημεία

Στην παρούσα μελέτη γίνεται λόγος περί των παλαιοχριστιανικών εκείνων μνημείων της νήσου Θάσου, στα οποία απεκαλύφθησαν προσκτίσματα, τα οποία ερμηνεύονται ως βαπτιστήρια. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται και τα ακόλουθα:

1. ΘΑΣΟΣ (ΛΙΜΕΝΑΣ), ΑΡΧΑΙΑ ΑΓΟΡΑ, ΒΑΣΙΛΙΚΗ.

Εντός του σημερινού οικισμού του Λιμένα Θάσου και σε μικρή απόσταση από τον αρχαίο λιμένα της πόλεως ευρίσκονται τα εκτεταμένα ερείπια της αρχαίας Αγοράς της Θάσου, τα οποία απεκαλύφθησαν ύστερα από ανασκαφές της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, ενώ οι έρευνες συνεχίζονται μέχρι και σήμερα.

Στο βορειοανατολικό τμήμα της Αγοράς κείται τα λείψανα μίας τρικλίτης, ξυ-

13. Βολανάκης 1976, 3.

14. Βολανάκης 1976, 27-28.

15. Βολανάκης 1976, 28-29. Πρβλ. Mango 1975, 62, εικ. 62 (κάτοψη).

λόστεγης βασιλικής του απλού ελληνιστικού τύπου¹⁶. Το κυρίως σώμα του οικοδομήματος εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 12.85x13.97 μ.) και εχωρίζετο με δύο κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη¹⁷. Τμήματα των κυλινδρικών, αρραβδώντων, εκ φαιού μαρμάρου κιόνων διατηρούνται μέχρι σήμερα.

Ο κυρίως άξονας του οικοδομήματος βαίνει από Δυσμιάς προς Ανατολάς (85°) και εμφανίζει απόκλιση 5° προς ΒΑ.

Το μεσαίο κλίτος (πλάτους 6.50 μ.) επερατούτο σε μίαν μεγάλην, ημικυκλική αψίδα προς Ανατολάς (χορδής 5.74 και βέλους 3.65 μ.). Εντός της αψίδας περικλείεται πεταλοειδές σύνθρονον¹⁸, τμήματα των εδωλίων του οποίου διατηρούνται κατά χώραν. Στο κέντρο του σύνθρονου θα έκειτο ο θρόνος του Επισκόπου και εκατέρωθεν αυτού θα εκάθητο ο πολυπληθής κλήρος¹⁹.

Το ανατολικό τμήμα του μεσαίου κλίτους εχωρίζετο του λοιπού χώρου με χαμηλό τέμπλο, αποτελούμενο από μαρμάρινα διαχωριστικά θωράκια και επίσης μαρμάρινους, τετραγώνου διατομής πεσσίσκους και απετέλει το Ιερό Βήμα, στο κέντρο του οποίου έκειτο η Αγία Τράπεζα.

Στο μέσον της δυτικής πλευράς του μεσαίου κλίτους ηνοίγετο μία θύρα, η οποία επέτρεπε την άμεση επικοινωνία αυτού μετά του νάρθηκα της βασιλικής.

Το νότιο κλίτος (πλάτους 3.00 μ.) επερατούτο προς Ανατολάς σε μίαν ευθείαν πλευρά. Στο μέσον της δυτικής αυτού πλευράς ηνοίγετο μία θύρα. Το δάπεδο αυτού εκαλύπτετο με μαρμάρινες πλάκες, ορισμένες από τις οποίες διατηρούνται κατά χώραν.

Το βόρειο κλίτος (πλάτους 3.07 μ.) επερατούτο αρχικά προς Ανατολάς σε μίαν ευθεία πλευρά. Στο μέσον της ανατολικής και της δυτικής αυτού πλευράς ηνοίγετο ανά μία θύρα.

Πιθανώς το ανατολικό τμήμα του βορείου κλίτους της βασιλικής εχρησίμευε ως το φωτιστήριο του βαπτιστηρίου. Στο μέσον αυτού θα έκειτο η κολυμβήθρα του βαπτίσματος²⁰.

Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής έκειτο ορθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (εσωτ. διαστ. 13.97x3.44 μ.). Στο μέσον περίπου της δυτικής αυτού πλευράς ηνοίγετο μία είσοδος. Στο μέσον της νοτίας και βορείας πλευράς του νάρθηκα ηνοίγετο επίσης ανά μία θύρα.

16. Delvoye 1951, 154-164, πίν. 43 (κάτοψη), Μπόνιας-Δαδάκη 2002, 70-72.

17. Σωτηρίου 1942, 162 κ.ε.

18. Πρβλ. Mango 1975, 168-169, πίν. 182.

19. Η παλαιά αυτή παράδοση της υπάφξεως πολυπληθούς κλήρου διατηρείται μέχρι σήμερα στην Κοπτική Εκκλησία και κυρίως στην Εκκλησία της Αιθιοπίας, όπου πολυάριθμοι κληρικοί λαμβάνουν μέρος στην τέλεση των Ιερών Ακολουθιών και της Θείας Λειτουργίας.

20. Το αυτό συνέβαινε και στην βασιλική Α (νότια) της Αλυκής Θάσου. Έτερο παρόμοιο παράδειγμα απαντά στην βασιλική της Λάμπης, της νήσου Κω. Βολανάκης 1976, 122-123, εικ.ΙΧ θ, πίν. 9α.

ΠΡΟΣΚΤΙΣΜΑΤΑ

Γύρω από την βασιλική έκειντο, ως συνήθως, διάφορα προσκτίσματα, ήτοι:

Πρόσκτισμα Α

Ανατολικά του νοτίου κλίτους της βασιλικής είναι προσκεκολλημένο ένα ορθογωνίου κατόψεως πρόσκτισμα (εσωτ. διαστ. 4.60x2.70 μ.). Η ανατολική αυτού πλευρά περατούται σε μίαν ημικυκλικήν αφίδα (χορδής 1.80 και βέλους 0.90 μ.). Πρόκειται για μεταγενέστερο της αρχικής βασιλικής πρόσκτισμα, το οποίο πιθανώς εχρησίμευε ως ναύδριο, για την τέλεση της χριστιανικής λατρείας και προέρχεται από τους μέσους χρόνους.

Πρόσκτισμα Β

Ανατολικά του βορείου κλίτους είναι προσηρτημένο έτερο ορθογωνίου κατόψεως κτίσμα (εσωτ. διαστ. 3.00x2.84 μ.), επίσης μεταγενέστερο της αρχικής βασιλικής. Στο μέσον της δυτικής αυτού πλευράς ανοίγεται μία θύρα, η οποία επιτρέπει την απ' ευθείας επικοινωνία αυτού μετά του βορείου κλίτους.

Πρόσκτισμα Γ (Ταφικόν κτίσμα)

Βόρεια του νάρθηκα είναι προσκεκολλημένο ένα ορθογωνίου κατόψεως κτίσμα (εσωτ. διαστ. 4.28x4.16 μ.). Στο δυτικό αυτού τμήμα κείνται δύο ορθογωνίου κατόψεως υπόγειοι, καμαρωτοί τάφοι, στους οποίους είχαν ταφεί εξέχοντα πρόσωπα της τοπικής Εκκλησίας, πιθανώς μάρτυρες²¹, όσιοι ή κληρικοί.

Πρόσκτισμα Δ

Ανατολικά του προσκτίσματος Γ είναι προσκεκολλημένο έτερο, επίσης ορθογωνίου κατόψεως κτίσμα (εσωτ. διαστ. 4.06x2.50 μ.), το οποίο συνδέεται προς το προηγούμενο και φαίνεται να ανήκει στο ταφικό αυτό σύμπλεγμα.

Πρόσκτισμα Ε

Βόρεια του προσκτίσματος Γ είναι προσκεκολλημένο έτερο ορθογωνίου κατόψεως πρόσκτισμα (εσωτ. διαστ. 4.70x4.28 μ.), το οποίο επίσης επικοινωνεί με τους χώρους Γ και Δ και φαίνεται να ανήκει στο ταφικό συγκρότημα της βασιλικής.

Η βασιλική της Αγοράς ανηγέρθη στη θέση παλαιότερου οικοδομήματος, πιθανώς κατά τον 5ον αι. μ.Χ. Κατά την ανέγερση αυτής εχρησιμοποιήθησαν ως οικοδομικά υλικά λιθόπλινθοι και αρχιτεκτονικά μέλη, προερχόμενα από αρχαιότερα οικοδομήματα.

Η ερείπωση της βασιλικής έλαβε χώραν από των μέσων του 7ου αι. μ.Χ. και εξής, πιθανώς συνεπεία πειρατικών επιδρομών.

Μετά την ερείπωση της βασιλικής, διεσχευάσθη το ανατολικό τμήμα του βορείου κλίτους αυτής σε μικρών διαστάσεων μονόχωρο ναύδριο, οπότε προσετέθη και μία αφίδα προς Ανατολάς, εσωτερικά ημικυκλική, εγγεγραμμένη εντός του ανατο-

21. Grabar 1972, I, 11 κ.ε. και II, 7 κ.ε.

λικού τοίχου του βορείου κλίτους της αρχικής βασιλικής²².

Κατά τους μέσους χρόνους ανηγέρθη ανατολικά του νοτίου κλίτους της βασιλικής έτερο, μικρών διαστάσεων μονόχωρο ναύδριο, στο οποίο συνέχισε να τελείται η χριστιανική λατρεία. Αργότερα ερειπώθηκε και αυτό και ο χώρος εγκαταλείφθηκε.

2. ΘΑΣΟΣ (ΛΙΜΕΝΑΣ), ΕΒΡΑΙΟΚΑΣΤΡΟ, ΒΑΣΙΛΙΚΗ.

Βορειοανατολικά του Λιμένα της Θάσου (υψόμετρο 15 μ., κάτοικοι 3000 περίπου) και σε απόσταση 1,5 χλμ. από τον κέντρον αυτού, βορειοανατολικά της αρχαίας Αγοράς και σε απόσταση 1 χλμ. περίπου από αυτήν, στις βόρειες πλαγίες του υψώματος, στην κορυφή του οποίου ευρίσκεται η αρχαία Ακρόπολη, βόρεια του αρχαίου Θεάτρου και σε απόσταση 250 μ. περίπου από αυτό και σε χαμηλότερο επίπεδο (υψόμ. 30.00 μ. περίπου), στο λαιμό μικρής χερσονήσου, η οποία προεκτείνεται προς την θάλασσα και σχηματίζει μικρό ακρωτήριο, στην περιοχή «Εβραιόκαστρο»²³ και στη θέση «Άγιοι Απόστολοι», απεκαλύφθησαν, ύστερα από ανασκαφές της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, τα λείψανα μίας μεγάλων διαστάσεων παλαιοχριστιανικής βασιλικής του 5ου αι. μ.Χ.²⁴.

Η βασιλική αυτή ανηγέρθη στη θέση αρχαίου Ιερού, ήτοι ενός Θεσμοφορίου²⁵, αφιερωμένου στη θεά της γονιμότητας και της γεωργίας, την Δήμητρα

Πρόκειται για μία μεγάλων διαστάσεων τρικλίτη, ξυλόστεγη βασιλική του απλού ελληνιστικού τύπου, πέριξ της οποίας ευρίσκονται διάφορα προσκτίσματα. Ο κυρίως άξονας του οικοδομήματος βαίνει ακριβώς από Δυσμιάς προς Ανατολάς (90°). Το κυρίως σώμα αυτής εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 13.62x12.40 μ.) και εχωρίζετο με δύο κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη.

Κατά την ανασκαφή της βασιλικής ανευρέθησαν κίονες, προερχόμενοι από τις κιονοστοιχίες αυτής, δύο δε ετοποθετήθησαν και πάλιν στις θέσεις των. Ειδικότερα ευρέθησαν και ανεστηλώθησαν οι δύο δυτικοί κίονες της νοτίας κιονοστοιχίας. Έκαστος κίονας εστηρίζετο σε βάση μετά συμφυούς πλίνθου (διαστ. 0.66x0.66 X

22. Το αυτό ακριβώς συνέβη και στην βασιλική της Παληοκκλησιάς Σαλάκου Ρόδου, όπου μετά την ερείπωση της βασιλικής, το ανατολικό τμήμα του βορείου κλίτους της βασιλικής μετασκευάσθη σε ναύδριο και προσετέθη στην ανατολική αυτού πλευρά μία αφίδα, εσωτερικά ημικυκλική, εγγεγραμμένη εντός του ανατολικού τοίχου. Βολανάκης 1997, 95-114.

23. Τα τοπωνύμια Εβραιόκαστρο, Οβριόκαστρο, Βρύκαστρο, Κάστρο της Οριάς κλπ. απαντούν σε περισσότερες περιοχές της Ελλάδος και συνήθως υποδηλώνουν την κατά το παρελθόν εγκατάσταση ξένων στις περιοχές αυτές.

24. Ducat 1965, 142-153. Οδηγός Θάσου 1989, 59-61, πίν. 25, I. Βολανάκης 1976, 92-93, εικ. IV δ. Μπόνιας-Δαδάκη 2002, 72-74.

25. Kirsten-Kraiker 1966, 840. Οδηγός Θάσου 1989, 59.

0.21 μ.), από φαιόχρωμο, εγχώριο μάρμαρο. Εκάστη πλίνθος (διαστ. 0.66x0.66x0.08 μ.) εστηρίζετο σε ιδιαίτερο λίθινο υπόβαθρο, το οποίο έκλειτο επί του κτιστού στυλοβάτου (πλάτ. 0.80 μ.). Ο κορμός εκάστου κίονα ήτο κυλινδρικός, αρράβδωτος (ύψους 2.38 και διαμ. 0.34 μ.). Στο κέντρο της άνω επιφανείας της βάσεως και στο κέντρο της κάτω επιφανείας του κίονα υπήρχε τρύμος για την εισδοχή του εμπολίου, στην δε άνω επιφάνεια της βάσεως υπήρχε αύλακα μολυβδοχοήσεως. Επίσης στην άνω επιφάνεια του κίονα, καθώς και στην κάτω επιφάνεια του κιονοκράνου ηνοίγετο τρύμος, διά την εισδοχή του εμπολίου. Οι κίονες εστέφοντο με ιωνικά κιονόκρανα, τα οποία έφεραν συμφυές επίθημα.

Το μεσαίο κλίτος (πλάτους 5.76 μ.) ήτο ευρύτερο των πλαγίων και επερατούτο σε μίαν μεγάλη, ημικυκλική αψίδα προς Ανατολάς (χορδής 5.10 και βέλους 2.70 μ.). Το πάχος του τοίχου αυτής είναι 1.00 μ. Προφανώς η αψίδα εκαλύπτετο με κτιστό τεταρτοσφαίριο.

Εντός του χώρου της αψίδας έκλειτο πιθανώς πεταλοειδές σύνθρονο, το οποίο όμως δεν διατηρείται. Στο κέντρο αυτού θα έκλειτο ο θρόνος του Επισκόπου και εκατέρωθεν αυτού και επί των εδωλίων του συνθρόνου θα εκάθηντο οι Πρεσβύτεροι και οι Διάκονοι.

Το ανατολικό τμήμα του μεσαίου κλίτους εχωρίζετο του λοιπού χώρου αυτού με χαμηλό, μαρμάρινο τέμπλο, αποτελούμενο από πεσσίσκους τετραγώνου διατομής και διαχωριστικά θωράκια. Κατά τις ανασκαφές απεκαλύφθη ένα θωράκιο, το οποίο έχει ορθογώνιο σχήμα (διαστ. 1.31x1.14 και πάχος 0.045/0.09 μ.), διάτρητο, φέρον διάκοσμο, ο οποίος αποτελείται από φολίδες.

Στο κέντρο του Ιερού Βήματος θα έκλειτο η Αγία Τράπεζα, επί της οποίας θα υπήρχε κιβώριο, όπως εσυνηθίζετο στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές. Κάτω από την Αγία Τράπεζα θα ήτο τοποθετημένο το εγκαινίο. Από αυτά δεν διακρίνονται λείψανα, διότι στην ίδια θέση ανηγέρθη τελευταία το ναύδριο των Αγίων Αποστόλων. Και εάν ακόμη υποθέσουμε ότι διατηρούντο λείψανα της Αγίας Τραπέζης και του εγκαινίου, αυτά δεν διακρίνονται σήμερα, διότι καλύπτονται από το ναύδριο των Αγίων Αποστόλων.

Στο μέσον της δυτικής πλευράς του μεσαίου κλίτους ηνοίγετο μία θύρα (πλάτους 2.00 μ.), η οποία επέτρεπε την είσοδο από τον νάρθηκα προς το μεσαίο κλίτος. Το δάπεδο του μεσαίου κλίτους εκαλύπτετο με τετραγώνου σχήματος πήλινες πλάκες (διαστ. 0.30x0.30x0.02 μ.), ορισμένες από τις οποίες διατηρούνται κατά χώραν.

Το νότιο κλίτος (πλάτους 2.58 μ.) επερατούτο προς Ανατολάς σε μίαν ευθεία πλευρά. Στο μέσον της δυτικής αυτού πλευράς ανοίγεται μία είσοδος (πλάτους 1.10 μ.). Το δάπεδο αυτού εκαλύπτετο, όπως και εκείνο του μεσαίου κλίτους, με τετραγώνου σχήματος πήλινες πλάκες (διαστ. 0.30x0.30x0.02 μ.), τμήματα των οποίων διατηρούνται κατά χώραν.

Στην νότια και στην ανατολική εσωτερική πλευρά του νοτίου κλίτους και σε

επαφή με αυτήν διατηρείται κτιστό θρανίο²⁶, ήτοι πεζούλιον (πλάτους 0.40 και ύψους 0.30 μ.), το οποίο εχρησίμευε προφανώς για να κάθονται οι πιστοί σε ορισμένες στιγμές της Θείας Λειτουργίας και των διαφόρων άλλων Ιερών Ακολουθιών.

Το βόρειο κλίτος (πλάτους 2.41 μ.) επερατούτο προς Ανατολώς σε μίαν ευθεία πλευρά. Στο μέσον της δυτικής αυτού πλευράς θα ηνοιγέτο μία θύρα (πλάτους 1.10 μ.), όμοια με την αντίστοιχο του νοτίου κλίτους. Στην βορεία εσωτερική αυτού πλευρά και σε επαφή με αυτήν διατηρείται κτιστό θρανίο (πλάτους 0.40 και ύψους 0.30 μ.), το οποίον εχρησίμευε επίσης για να κάθηνται οι πιστοί.

Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής έκειτο ορθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (εσωτ. διαστ. 12.40x3.18 μ.). Στο νότιο τμήμα της δυτικής αυτού πλευράς ηνοιγέτο μία είσοδος (πλάτους 2.00 μ.), το κατώφλιο της οποίας διατηρείται ακέραιο κατά χώραν. Τούτο αποτελείται από λευκόχρωμο μάρμαρο. Στα δύο άκρα αυτού υπάρχουν τόρμοι, για την είσοδο των προς τα κάτω μεταλλίνων απολήξεων των καθέτων, ξυλίνων παραστάδων της θύρας, η οποία ήτο ξύλινη, δίφυλλη. Στο μέσον αυτού διατηρούνται επίσης δύο τόρμοι, για την είσοδο των μεταλλίνων, καθέτων μοχλών, οι οποίοι εχρησίμευαν για να ασφαλίζεται η θύρα, όταν ήτο κλειστή.

Το δάπεδο του νάρθηκα καλύπτεται με ορθογωνίου σχήματος μαρμαρίνες πλάκες, οι οποίες προέρχονται από αρχαιότερα της βασιλικής οικοδομήματα και οι οποίες κατά ένα μεγάλο μέρος διατηρούνται κατά χώραν.

Στο βόρειο άκρο του νάρθηκα διατηρούνται δύο κτιστοί, κιβωτιόσχημοι, υπόγειοι τάφοι, ήτοι:

Τάφος Α

Εντός του νάρθηκα και κατά το βόρειο άκρο αυτού, σε επαφή προς την βορεία εσωτερική πλευρά του, κείται ένας υπόγειος, λαγκοειδής τάφος, ο Τάφος Α., ο οποίος εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 2.30x0.60 και βάθους 0.80 μ.) και εκαλύπτετο με λίθινες, ορθογωνίου σχήματος εγχώριες πλάκες.

Τάφος Β

Νότια και σε επαφή με τον προηγούμενο τάφο Α. κείται ο τάφος Β., ο οποίος εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 2.30x0.60 και βάθους 0.80 μ. περίπου) και εκαλύπτετο επίσης με λίθινες, ορθογωνίου σχήματος εγχώριες πλάκες.

Πιθανώς στους τάφους αυτούς, που φαίνονται να είναι σύγχρονοι προς την βασιλική, θα ανήκαν σε σπουδαία και υψηλά ιστάμενα πρόσωπα της τοπικής Εκκλησίας και κοινωνίας Θάσου.

26. Παρόμοια κτιστά θρανία απαντούν ήδη σε ανάκτορα και άλλα οικοδομήματα της μινωικής εποχής, τα οποία απεκαλύφθησαν ύστερα από ανασκαφές στην Κρήτη και αλλαχού. Επίσης κτιστά θρανία σε επαφή προς τις εσωτερικές πλευρές απαντούν σε παλαιοχριστιανικές βασιλικές και σε μεσαιωνικούς ναούς της Ελλάδος και της λοιπής χριστιανικής οικουμένης.

Είναι πολύ πιθανόν οι τάφοι αυτοί να εχρησιμοποιήθηκαν και αργότερα, όταν μετά την ερείπωση της βασιλικής ο χώρος αυτής και η γύρω περιοχή μετετράπησαν σε χριστιανικό κοιμητήριο²⁷. Μέχρι σήμερα ανεσκάφησαν στην περιοχή αυτή περί τους σαράντα (40) τάφοι.

ΠΡΟΣΚΤΙΣΜΑΤΑ

Γύρω από την βασιλική έκειντο διάφορα προσκτίσματα. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται και τα ακόλουθα:

Πρόσκτισμα Α

Βόρεια του νάρθηκα είναι προσκεκολλημένο ένα πρόσκτισμα, το οποίο είναι σύγχρονο προς την βασιλική και εμφανίζει κυκλικού σχήματος κάτοψη (εξωτ. διαμ. 4.82 και εσωτ. διαμ. 2.74 μ.). Το πάχος του τοίχου αυτού είναι 1.02/1.06 μ. Τούτο ερμηνεύθηκε ως πύργος ή ως βαπτιστήριο²⁸. Πιθανότερον είναι να θεωρηθεί ως το βαπτιστήριο και μάλιστα το φωτιστήριο της βασιλικής, λόγω της θέσεως αυτού και της μορφής την οποίαν τούτο εμφανίζει (περίκεντρο κτίσμα). Τούτο θα εκάλυπτο με κτιστό, χαμηλό, τυφλό, ημισφαιρικό τρούλο, όπως φαίνεται και από το μεγάλο πάχος των τοίχων αυτού.

Στην περίπτωση που αυτό ήτο πράγματι το βαπτιστήριο, τότε θα πρέπει να υποθέσουμε ότι στο κέντρο αυτού θα έκειτο η κολυμβήθρα του βαπτίσματος, η οποία ήτο πιθανότατα σταυρόσχημη. Κατά την διάρκεια της ανασκαφής του μνημείου, αποκαλύφθηκε ένα μαρμάρινο μέλος, το οποίο αποτελεί πιθανώς την μίαν από τις τέσσερις κεραίες της κολυμβήθρας, που είχε σχήμα ελεύθερου σταυρού και έκειτο στο κέντρο του φωτιστηρίου του βαπτιστηρίου.

Το μέλος αυτό (διαστ. 0.585x0.565x0.21 μ.) έφερε εσωτερικά βαθμίδες, οι οποίες εχρησίμευαν για την κάθοδο και την άνοδο των βαπτιζομένων στην κολυμβήθρα.

Η κολυμβήθρα του βαπτίσματος θα απετελείτο από έναν τετραγώνου σχήματος πυθμένα (εσωτ. διαστ. 0.33x0.33 μ.), σε εκάστη πλευρά του οποίου ηνοίγετο ανά μία κεραία (εσωτ. πλάτους 0.33 και μήκους 0.80 μ. περίπου), ώστε να σχηματίζεται ένας ισοσκελής, ελεύθερος σταυρός²⁹. Σε εκάστη κεραία του σταυρού της κολυμβήθρας θα εσχηματίζοντο ανά τέσσερις βαθμίδες (πλάτους 0.20 και ύψους 0.30 μ. περίπου). Το συνολικό βάθος της κολυμβήθρας θα ήτο 1.20 μ. περίπου. Το πάχος των χειλέων αυτής ήτο 0.12 μ.

Πρόσκτισμα Β

Νότια του νάρθηκα και στην προέκταση αυτού προς Νότον είναι προσκεκολλη-

27. Είναι σύνηθες το φαινόμενο ερειπωμένοι παλαιοχριστιανικοί βυζαντινοί και μεταβυζαντινοί ναοί να χρησιμοποιούνται ως χριστιανικά κοιμητήρια. Ειδικότερα στην Κρήτη συνηθίζεται μέχρι σήμερα στην αυλή ερειπωμένων και εγκαταλελειμμένων ναών να ενταφιάζονται σε στενό οικογενειακό κύκλο και σχεδόν εν κρυπτώ, άνευ νεκρωσίου ακολουθίας, τα αποθνήσκοντα αβάπτιστα νήτια.

28. Βολανάκης 1976, 98-99, εικ. IVε.

29. Ορλάνδος 1948, 47, εικ. 39.

μένο ένα δεύτερο πρόσκτισμα, το οποίο δεν φαίνεται να ανήκει στην πρώτη οικοδομική φάση της βασιλικής, αλλά προσετέθηκε αργότερα, ήδη κατά την παλαιοχριστιανική εποχή. Τούτο εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 4.34x3.30 μ.). Το πάχος των τοίχων αυτού είναι 1.00 μ. Στο δυτικό άκρο της νοτίας πλευράς του νάρθηκα ανοίγεται μία θύρα (πλάτους 1.06 μ.), η οποία επέτρεπε την είσοδο στο πρόσκτισμα αυτό από την πλευρά του νάρθηκα. Άλλη είσοδος δεν φαίνεται να υπήρχε.

Το πρόσκτισμα αυτό θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως το κλιμακοστάσιο, εντός του οποίου υπήρχε κλίμακα, οδηγούσα προς τα υπερώα της βασιλικής, τα οποία δεν υπήρχαν αρχικά, αλλά προσετέθησαν αργότερα, οπότε και ανηγέρθη το πρόσκτισμα αυτό.

Μία άλλη ερμηνεία του προσκτίσματος αυτού είναι να θεωρηθεί ως το Διακονικόν ή το Σκευοφυλάκιον της βασιλικής.

Πρόσκτισμα Γ

Στο ανατολικό άκρο της βορείας εξωτερικής πλευράς του κυρίως σώματος της βασιλικής είναι προσκεκολλημένο ορθογωνίου κατόψεως πρόσκτισμα (εσωτ. διαστ. 3.20x2.95 μ.). Στο μέσον της δυτικής αυτού πλευράς ανοίγεται μία θύρα (πλάτους 1.10 μ.), η οποία χρησιμεύει για να εισέρχεται κανείς σε αυτό από τον αύλειο της βασιλικής χώρο. Απευθείας επικοινωνίας του προσκτίσματος αυτού και της βασιλικής δεν ήτο δυνατή, αλλά μόνον μέσω της αυλής.

Εντός του προσκτίσματος αυτού και υπό το δάπεδο υπάρχει ορθογωνίου κατόψεως κατασκευή (εσωτ. διαστ. 2.60x1.08 και βάθους τουλάχιστον 1.00 μ.). Οι τέσσερις πλευρές αυτής είναι επιμελώς δομημένες και οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων αυτής είναι επενδεδυμένες με πλάκες από φαιόχρωμο, εγχώριο μάρμαρο, ώστε να είναι στεγανή.

Η λίαν επιμελημένη δομή της κατασκευής αυτής, η επένδυση των τοίχων αυτής με πλάκες μαρμάρου και η όλη μορφή, την οποία εμφανίζει, μας κάνει να υποθέσουμε ότι πιθανότατα δεν πρόκειται περί τάφου, αλλά περί ενός χώρου, ο οποίος εχρησίμευε είτε για την φύλαξη υγρών (ελαιολάδου), είτε ως «Θησαυροφυλάκιον», όπου ήτο δυνατόν να κρυφθούν και να φυλαχθούν ασφαλώς τα πολυτιμότερα από τα σκεύη της βασιλικής³⁰.

30. Οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές είχαν κατά κανόνα πολύτιμα σκεύη, τα οποία εχρησιμοποιούντο κατά την λατρεία και τα οποία σπάνια διεσώθησαν. Φαίνεται ότι στις περισσότερες περιπτώσεις, είτε οι αρμόδιοι επρόλαβαν την τελευταία στιγμή να τα πάρουν μαζί των, είτε ήλθαν εκ των υστέρων και τα έλαβαν. Σε ολιγάριθμες περιπτώσεις απεκαλύφθησαν σε παλαιοχριστιανικές βασιλικές παρόμοια πολύτιμα αντικείμενα, τα οποία χαρακτηρίζονται ως «Θησαυροί». Ενδεικτικά αναφέρονται τα ακόλουθα παραδείγματα :

α') Κορύδαλλα (Kumluca) της Νοτιοδυτικής Μικράς Ασίας.

Στον χώρο μίας ερειπωμένης παλαιοχριστιανικής βασιλικής του γ' τετάρτου του 6ου αι. μ.Χ.

Παρόμοιες κατασκευές απαντούν σε αρχαία οικοδομήματα των προχριστιανικών χρόνων, όπως π. χ. στα ανάκτορα και τις επαύλεις της μινωϊκής Κρήτης, στο Ασληπιείο της νήσου Κω και αλλαχού.

Τάφος Γ

Ανατολικά του βορείου κλίτους της βασιλικής, εκτός αυτής και σε μικρή απόσταση από την βορειοανατολική εξωτερική γωνία του κυρίως σώματος της βασιλικής απεκαλύφθη ένας υπόγειος, κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος. Αυτός εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 2.10x0.46 και βάθους 0.80 μ.). Ο τάφος αυτός εκάλυπτετο με λίθινες, ορθογωνίου σχήματος πλάκες.

Τάφος Δ

Νότια του προηγούμενου και σε μικρή απόσταση από αυτόν απεκαλύφθη ένας δεύτερος, υπόγειος, κτιστός, κιβωτιόσχημος τάφος, ο οποίος εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 1.90x0.50 και βάθους 0.70 μ.). Ο τάφος αυτός εκάλυπτετο με λίθινες, ορθογωνίου σχήματος πλάκες.

Και οι δύο αυτοί τάφοι θα ανήκαν σε σημαίνοντα πρόσωπα της τοπικής Εκκλησίας της Θάσου, προέρχονται από την παλαιοχριστιανική εποχή και πιθανώς εχρησιμοποιήθησαν και κατά τους μέσους χρόνους.

Η παλαιοχριστιανική βασιλική του Εβραϊόκαστρου του Λιμένα Θάσου ανηγέρθη πιθανώς στις αρχές του 6ου αι. μ.Χ. και αργότερα ε γνώρισε εκτεταμένες επισκευές και προσθήκες. Φαίνεται ότι κατεστράφη από των μέσων του 7ου αι. μ. Χ. και εξής συνεπεία των σλαβικών επιδρομών, που έπληξαν ολόκληρη την βαλκανική χερσόνησο.

Ναῦδριο των Αγίων Αποστόλων

Μετά την ερείπωση της βασιλικής διετερήθη στη συλλογική μνήμη των κατοίκων της περιοχής η ιερότητα του χώρου και ότι στη θέση αυτή έκλειτο ένας χριστιανικός ναός.

Μετά το 1950 με την φροντίδα των ευσεβών κατοίκων του οικισμού του Λιμένα Θάσου ανηγέρθη στον χώρο του Ιερού Βήματος της παλαιοχριστιανικής βασιλικής το ναῦδριο των Αγίων Αποστόλων (30 Ιουνίου).

Πρόκειται για μικρών διαστάσεων οικοδόμημα (εσωτ. διαστ.: μήκος 6.00, μέγι-

ανευρέθησαν διάφορα εκκλησιαστικά σκεύη, τα περισσότερα από τα οποία είναι κατασκευασμένα από χρυσό ή άργυρο και φέρουν ελληνικές επιγραφές. Αυτά εκτίθενται σήμερα στο σύγχρονο Αρχαιολογικό Μουσείο της Αττάλειας της Τουρκίας, Βολανάκης 2000, 45-47.

β') Κράτηγος Μυτιλήνης.

Κατά το 1951 και κατά την διάρκεια των χωματουργικών εργασιών για την κατασκευή του αεροδρομίου της Μυτιλήνης ανευρέθη σπουδαίος «θησαυρός», πιθανώς του 6ου αι. μ.Χ., αποτελούμενος από εκκλησιαστικά σκεύη και κοσμήματα από χρυσό και άργυρο ως επί το πλείστον, ορισμένα από τα οποία φέρουν πολύτιμους ή ημιπολύτιμους λίθους. Τα αντικείμενα αυτά εκτίθενται στο Βυζαντινό Μουσείο των Αθηνών.

στο πλάτος 6.50 και ελάχιστο πλάτος 3.98 μ.), το οποίο σε κάτοψη εμφανίζει το σχήμα ελευθέρου σταυρού, οι πλάγιες κεραίες του οποίου είναι βραχύτατες. Ο κυρίως άξονας του οικοδομήματος βαίνει ακριβώς από Δυσμάρ προς Ανατολάς (90°). Η ανατολική αυτού πλευρά περατούται σε μίαν ημικυκλική αψίδα (χορδής 2.40 και βέλους 1.45 μ.), στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο (πλάτους 0.32 μ.). Το ανατολικό τμήμα του ναού χωρίζεται του λοιπού χώρου αυτού με κτιστό, χαμηλό τέμπλο (πάχους 0.12 μ.). Ο χώρος αυτός χρησιμεύει ως Ιερό Βήμα.

Το Ιερό Βήμα εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 3.97x0,80 μ.). Στο μέσον περίπου του Ιερού Βήματος υψώνεται η Αγία Τράπεζα, η οποία είναι σιγμοειδής (χορδής 1.01, βέλους 0.80 και ύψους 0.92 μ.).

Ο κυρίως ναός εμφανίζει επίσης ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 6.00x3.98/6.50 μ.). Στο μέσον της δυτικής πλευράς της δυτικής κεραίας του ναού ανοίγεται η είσοδος (πλάτους 1.42/1.46 μ.). Στο μέσον της νοτίας πλευράς της νοτίας κεραίας και στο μέσον της βορείας πλευράς της βορείας κεραίας του ναού ανοίγεται ανά ένα παράθυρο (πλάτους 1.77 μ.).

Το ναυδριο των Αγίων Αποστόλων καλύπτεται με ξύλινη στέγη και γαλλικά κεραμίδα εξωτερικά. Εντός του ναυδρίου υπάρχουν σύγχρονες τοιχογραφίες.

3. ΘΑΣΟΣ (ΑΙΜΕΝΑΣ), ΣΤΑΥΡΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ.

Στο κέντρο περίπου του σημερινού οικισμού της πόλεως της Θάσου, νοτιοδυτικά της αρχαίας Αγοράς και σε απόσταση 250 μ. περίπου από αυτήν, απεκαλύφθησαν ύστερα από ανασκαφές τα ερείπια μίας παλαιοχριστιανικής βασιλικής³¹. Πρόκειται για μεγάλων διαστάσεων οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει σε κάτοψη το σχήμα ελευθέρου σταυρού. Έκαστο σκέλος του σταυρού της βασιλικής ε χωρίζετο εξωτερικά με δύο κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη.

Οι κίονες των κιονοστοιχιών της βασιλικής έβαιναν επάνω σε μαρμάρινο στυλοβάτη, ήσαν κυλινδρικοί, αρράβδωτοι, από φαιόχρωμο εγχώριο μάρμαρο (ύψους 2.60, διάμ. βάσεως 0.45 μ.) και εστηρίζοντο επί μαρμαρίνης βάσεως μετά πλίνθου (διαστ. πλίνθου 0.60x0.60x0.08 μ., συνολικό ύψος της βάσεως μετά της πλίνθου 0.22 μ.). Οι κίονες έφεραν ιωνικά κιονόκρανα μετά συμφυούς επιθήματος (ύψους 0.22 μ.), με εκφυλισμένες έλικες και ανάγλυφο σταυρό στην μία στενή πλευρά, η οποία ήτο στραμμένη προς το κέντρο της βασιλικής.

Το ολικό μήκος του σταυρού της βασιλικής εξωτερικά, μη συμπεριλαμβανομένης της αψίδας του Ιερού Βήματος και του νάρθηκα, ανέρχεται σε 33.70 μ., το δε ολικό εξωτερικό πλάτος ανέρχεται σε 32.20 μ. Εκατέρωθεν του δυτικού σκέλους

31. Σωτηρίου 1929, 210-211, Ορλάνδος 1951, σ. 3-61, εικ.3, Βολανάκης 1976, 98-99, Μπόνιας-Δαδάκη 2002, 68-71, εικ. 2 (κάτοψη).

του σταυρού της βασιλικής απεκαλύφθησαν διάφορα προσκτίσματα.

Το ανατολικό τμήμα του ανατολικού σκέλους του σταυρού της βασιλικής εχωριζέτο με χαμηλό, μαρμάρινο τέμπλο του υπολοίπου χώρου και απετέλει το Ιερό Βήμα. Η ανατολική αυτού πλευρά επερατούτο σε μίαν μεγάλην, ημικυκλικήν ασπίδα (χορδής 7.25 και βέλους 4.47 μ.). Το πάχος του τοίχου της ασπίδας είναι 1.00 μ. και διατηρείται σήμερα σε ύψος 0.95 μ. από της επιφανείας του εδάφους. Στο μέσον του Ιερού Βήματος έκειτο η Αγία Τράπεζα.

Το δυτικό σκέλος του σταυρού της βασιλικής (εσωτ. διαστ.: μήκους 15.60 και πλάτους 16.75 μ.) εχωριζέτο με δύο κιονοστοιχίες, εκάστης αποτελούμενης από τέσσερις κίονες, σε τρία κλίτη. Από αυτά το μεσαίο (πλάτους 9.35 μ.) ήτο ευρύτερο των πλαγίων. Στο μέσον περίπου αυτού έκειτο ο άμβωνας, ο οποίος απετελείτο από κυκλικού σχήματος πυρήνα, ενώ στην ανατολική και δυτική αυτού πλευρά υπήρχε ανά μία κλίμακα, για την άνοδο και κάθοδο σε αυτόν.

Στη δυτική πλευρά του δυτικού σκέλους του σταυρού της βασιλικής υπήρχε τριβήλο άνοιγμα, αποτελούμενο από δύο κυλινδρικούς, αρράβδωτους κίονες, οι οποίοι εστήριζαν τόξα. Μέσω του τριβήλου αυτού εγίνετο η είσοδος από τον χώρο του νάρθηκα προς τον κυρίως ναόν.

Το νότιο κλίτος (εσωτ. διαστ. 15.60x3.00 μ.) επερατούτο προς Ανατολάς σε μία ευθεία πλευρά. Στο μέσον της δυτικής αυτού πλευράς ηνοίγετο μία θύρα. Το βόρειο κλίτος (εσωτ. διαστ. 15.60x3.00 μ.) επερατούτο προς Ανατολάς σε μία ευθεία πλευρά. Στο μέσον της δυτικής αυτού πλευράς ηνοίγετο μία θύρα.

Βορειοδυτικά της βασιλικής και ειδικότερα εντός του χώρου, ο οποίος κείται στην γωνία, που σχηματίζεται μεταξύ του δυτικού και του εγκαρσίου σκέλους της βασιλικής, έκειντο τρεις χώροι, οι οποίοι φαίνεται να απήρτιζαν το συγκρότημα του βαπτιστηρίου, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από την μορφή την οποίαν εμφανίζουν, την θέση αυτών σε σχέση προς την βασιλική και από την ύπαρξη παραπλεύρως αυτών ενός υποκαύστου, το οποίο φαίνεται να εχρησίμευε για να θερμαίνεται το ύδωρ, το οποίο εχρησιμοποιείτο κατά την τελετή του μυστηρίου του βαπτίσματος. Ειδικότερα:

α) Προαύλιος ή εξώτερος οίκος του βαπτίσματος

Στη βόρεια εξωτερική πλευρά του νάρθηκα της βασιλικής και στο δυτικό τμήμα της βόρειας εξωτερικής πλευράς του δυτικού σκέλους του σταυρού αυτής, είναι προσκεκολλημένος ο Χώρος Π (βλέπε κάτοψη), ο οποίος εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 9.00x5.80 μ.) και είναι δυνατόν να ερμηνευθεί ως «ο προαύλιος»³² ή «εξώτερος οίκος του βαπτίσματος»³³, εντός του οποίου ελάμβανε χώρα η κατήχηση των υποψηφίων προς το βάπτισμα και το πρώτο μέρος της τελε-

32. Κύριλλος Ιεροσολύμων, Μυσταγωγικά Κατηχήσεις 1, 2. *Piedagnel* 1966, 84.

33. Κύριλλος Ιεροσολύμων, Μυσταγωγικά Κατηχήσεις 1, 11. *Piedagnel* 1966, 102. *Βολανάκης* 1976, 3.

τής του μυστηρίου του βαπτίσματος, ήτοι: οι εξορκισμοί ή αφορκισμοί, η απόταξη του Σατανά, η σύνταξη προς τον Χριστό και η απόδυση των προς το βάπτισμα προσερχομένων. Εβαπτίζοντο πρώτα οι άνδρες και κατόπιν, χωριστά οι γυναίκες.

Κατά την βάπτισή των ανδρών παρίσταντο και εβοηθούσαν οι Διάκονοι και κατά το βάπτισμα των γυναικών παρίσταντο και εβοηθούσαν τους ιερείς οι Διακόνισσες³⁴.

β) Εσώτερος οίκος του βαπτίσματος ή φωτιστήριο.

Στο ανατολικό τμήμα της βορείας εξωτερικής πλευράς του δυτικού σκέλους του σταυρού της βασιλικής ήτο προσκεκολλημένος ο Χώρος Μ, ο οποίος εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 7.90x3.30 μ.) και ο οποίος δύναται να ερμηνευθεί ως «ο εσώτερος οίκος»³⁵ ή το «φωτιστήριο»³⁶ της βασιλικής. Στο κέντρο αυτού θα πρέπει να έκειτο η κολυμβήθρα του βαπτίσματος.

γ) Χρισμάριον

Βόρεια του φωτιστηρίου έκειτο ορθογωνίου κατόψεως χώρος (εσωτ. διαστ. 7.90x2.30 μ.), ο οποίος είναι δυνατόν να ερμηνευθεί ως το Χρισμάριον³⁷, εντός του οποίου ελάμβανε χώραν αμέσως μετά το βάπτισμα η τελετή του μυστηρίου του Χρίσματος.

Από την διαμόρφωση του Ιερού Βήματος, τον τρόπον στεγάσεως της βασιλικής, της τεχνοτροπίας των διασωθέντων κιονοκράνων και των λοιπών μαρμαρίνων αρχιτεκτονικών μελών και λοιπών ευρημάτων της ανασκαφής, συνάγεται το συμπέρασμα ότι η βασιλική και το σύγχρονο προς αυτήν βαπτιστήριο ανηγέρθησαν στις αρχές του 6ου αι. μ.Χ. και κατεστράφησαν από του 7ου αι.μ.Χ. και εξής, πιθανώς συνεπεία των σλαβικών και άλλων εχθρικών επιδρομών, χωρίς να αποκλείονται και τα φυσικά αίτια, ήτοι: σεισμοί, πλημμύρες, πυρκαϊές, φυσική γήρανση των κτιρίων και άλλα.

Μετά την ερείπωση της βασιλικής και στον χώρο του Ιερού Βήματος αυτής ανηγέρθη μικρών διαστάσεων ναύδριο, στο οποίο συνέχισε να τελείται η χριστιανική λατρεία. Η βάση της Αγίας Τραπέζης αυτού διατηρείται κατά χώραν μέχρι σήμερα.

ΒΔ. της βασιλικής ανεσκάφη ορθογωνίου κατόψεως χώρος (εσωτ. διαστ. 7.20x3.66 μ.), ο κυρίως άξονας του οποίου βαίνει από Α. προς Δ. Το δάπεδο αυτού κοσμεείται με καλής ποιότητας ψηφιδωτά, τα οποία διατηρούνται σε καλή κατάσταση.

34. Ο θεσμός των Διακονισσών απαντά συχνά στην αρχαία Εκκλησία, με την πάροδο όμως του χρόνου ατόνισε και τέλος εξέλειπε. Κατά τα νεότερα χρόνια υπάρχει η τάση της αναβιώσεως αυτού. Οι Διακόνισσες θα μπορούσαν να προσφέρουν πολλά, ιδία στον τομέα της κοινωνικής εργασίας της Εκκλησίας.

35. Κύριλλος Ιεροσολύμων, Μυσταγωγικά Κατηχήσεις 2, 1. *Piedagnel* 1966, 104.

36. *Βολανάκης* 1976, 3.

37. *Βολανάκης* 1976, 3.

4. ΘΑΣΟΣ (ΛΙΜΕΝΑΣ), ΑΓΙΑ ΕΙΡΗΝΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ

Δυτικά του Λιμένος της Θάσου και σε απόσταση 3,5 χλμ. από αυτόν, δεξιά της αμαξιτής οδού Λιμένος-Πρίνου και σε απόσταση 500 μ. περίπου από αυτήν, στη θέση «Αγία Ειρήνη», σε αγρόκτημα ιδιοκτησίας της «Σ. Ζαμπέκου και Σία Ο.Ε.» και παρά την θάλασσα, κατά την διάρκεια σωστικής ανασκαφής της 12ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, η οποία έλαβε χώραν τον Ιούνιο του έτους 1991, απεκαλύφθησαν τα λείψανα μίας τρίκλιτης, ξυλόστεγης βασιλικής του απλού ελληνιστικού τύπου.

Η βασιλική δεν απεκαλύφθη ολόκληρη, όμως, από τα τμήματα της οποίας ήλθαν στο φως, είναι δυνατόν να αποκατασταθεί με σχετική ακρίβεια η κάτοψη του μνημείου³⁸.

Πρόκειται για μίαν μεγάλων διαστάσεων βασιλική, συνολικού εξωτερικού μήκους 33.90 μ., μη συνυπολογιζόμενης της αφίδας. Ο κυρίως άξονας του οικοδομήματος βαίνει από Δυσμιάς προς Ανατολάς (110°) και εμφανίζει απόκλιση 20ο προς ΝΑ., πιθανώς εκ του γεγονότος ότι η βασιλική είναι παράλληλα τοποθετημένη ως προς την ακτογραμμή.

Το κυρίως σώμα της βασιλικής εμφανίζει σχεδόν τετραγώνου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 13.20x13.00 μ.) και εχωρίζετο με δύο κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη. Από αυτά το μεσαίο ήτο ευρύτερο των πλαγίων (πλάτους 7.00 μ. περίπου) και επερατούτο σε μίαν μεγάλην, ημικυκλικήν αφίδα προς Ανατολάς (χορδής 6.00 και βέλους 3.50 μ. περίπου).

Το νότιο κλίτος (πλάτους 2.30 μ.) επερατούτο προς Ανατολάς σε μίαν ευθεία πλευρά. Το ανατολικό τμήμα του νοτίου κλίτους εχωρίζετο από τον λοιπό χώρον αυτού με έναν εγκάρσιο τοίχο, ο οποίος έβαινε από Β. προς Ν., ώστε να σχηματίζεται ένα ορθογωνίου κατόψεως διαμέρισμα. Στο μέσον της δυτικής αυτού πλευράς ηνοιγέτο μία θύρα. Πρόκειται πιθανώς για το Διακονικόν ή το Σκευοφυλάκιον της βασιλικής.

Το βόρειο κλίτος θα πρέπει να ήτο ίσου πλάτους προς το νότιο (πλάτος 2.30 μ.) και πιθανώς επερατούτο σε μίαν ευθείαν πλευρά προς Ανατολάς.

Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής ήτο προσκεκολλημένος ορθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (εσωτ. διαστ. 13.00x3.60 μ.). Δυτικά του νάρθηκα έκειτο ευρύχωρο, τρίστοο αίθριο. Οι διαστάσεις του αιθρίου υπολογίζονται κατά προσέγγιση ως εξής: εξωτ. πλάτος 24.80 μ., εξωτ. μήκος 14.85, ενώ η αυλή του είχε μήκος 9.40 και πλάτος 13.80 μ. περίπου.

Νότια του νάρθηκα της βασιλικής και ανατολικά της νοτίας στοάς του αιθρίου έκειτο ορθογωνίου κατόψεως πρόσκτισμα (εσωτ. διαστ. 4.20x3.60 μ.). Το δάπεδο

38. Τσουρής 2000, 57-66.

αυτού εκalύπτετο με πήλινες πλάκες (διαστ. 0.30x0.30x0.03 μ.). Το πρόσκτισμα αυτό από την θέση, στην οποίαν ευρίσκεται, το μέγεθος και την μορφή του, θα ήτο δυνατόν να ερμηνευθεί ως ο «εσώτερος οίκος του βαπτίσματος»³⁹ ή το «φωτιστήριο»⁴⁰ του βαπτιστηρίου, οπότε στο μέσον αυτού θα έκλειτο η κολυμβήθρα του βαπτίσματος. Κυκλικού σχήματος άνοιγμα, το οποίο ευρέθη στο δάπεδο αυτού, πιθανώς σχετίζεται προς το σύστημα μεταφοράς του ύδατος από παρακείμενη δεξαμενή στην κολυμβήθρα του βαπτίσματος.

Στην περίπτωση αυτή, τότε το ανατολικό τμήμα της νοτίας στοάς του αιθρίου, θα ήτο έτσι διαμορφωμένο, ώστε να χρησιμεύει ως προαύλιος ή εξώτερος οίκος του βαπτίσματος.

Η βασιλική αυτή ανηγέρθη πιθανώς στα τέλη του 5ου αι. μ.Χ. και κατεστράφη από πυρκαϊά στα τέλη του 6ου ή στις αρχές του 7ου αι. μ.Χ.

5. ΑΛΥΚΗ, ΒΑΣΙΛΙΚΗ Α-Β.

Γενικά

Κατά την αρχαιότητα στη θέση της σημερινής Αλυκής έκλειτο ένας μικρός, παρτάλιος οικισμός, το όνομα του οποίου αγνοείται. Ο οικισμός αυτός εκατοικείτο σχεδόν εξ ολοκλήρου από οικογένειες λατόμων, κύρια απασχόληση των οποίων ήτο η εξόρυξη μαρμάρου στα λατομεία της περιοχής, εργασία η οποία τους εξασφάλιζε τα απαραίτητα μέσα για να ζήσουν αυτοί και για να συντηρήσουν τις οικογένειές των. Οι λατόμοι ετιμούσαν ιδιαίτερα τον Ηρακλή, η μορφή του οποίου απεικονίζεται σε ανάγλυφο, το οποίο απεκαλύφθη κατά την διάρκεια των ανασκαφών στην περιοχή.

Τα λατομεία αυτά καταλαμβάνουν μεγάλη έκταση και καλύπτουν ολόκληρη σχεδόν την επιφάνεια της χερσονήσου, η οποία εκτείνεται μπροστά από την Αλυκή. Τα λατομεία απέδιδαν καλής ποιότητας φαιόχρωμο μάρμαρο, το οποίο λόγω της άμεσου γειτνιάσεως με την θάλασσα, το εφόρτωναν στα πλοία και το μετέφεραν σε άλλες περιοχές της Θάσου, είτε το εξήγαγαν σε άλλους τόπους, εκτός της Θάσου.

Τα μάρμαρα της Θάσου ήσαν περιζήτητα κατά την αρχαιότητα –όπως περιζήτητα είναι και σήμερα– και μετεφέροντο σε όλες τις χώρες, οι οποίες έκλειτο γύρω από την Μεσόγειο Θάλασσα. Τα λατομεία της Αλυκής φαίνεται να ήσαν σε χρήση τουλάχιστον από τον 6ο αιώνα π.Χ. έως τις αρχές του 7ου αιώνα μ.Χ., ήτοι επί δώδεκα και πλέον αιώνες. Η λατόμευση έχει προχωρήσει πάρα πολύ και σε ορισμένα σημεία έχει γίνει εξόρυξη του μαρμάρου μέχρι περίπου το ύψος της επιφανείας της θάλασσας.

Τα λατομεία της Αλυκής εγκατελείφθηκαν στις αρχές του 7ου αιώνα μ. Χ. συνε-

39. Κύριλλος Ιεροσολύμων, Μυσταγωγικά Κατηχήσεις 2, 1. *Piedagnel* 1966, 104.

40. *Βολανάκης* 1976, 3.

πεία πολλών και διαφόρων αιτίων. Πρόκειται για την έναρξη των σκοτεινών λεγόμενων χρόνων (7ος αιώνας μ.Χ.-μέσα 9ου αιώνα μ.Χ.), κατά την διάρκεια των οποίων συνέβησαν μεταξύ άλλων και τα ακόλουθα γεγονότα: οι σλαβικές επιδρομές εναντίον των χωρών της Βαλκανικής, οι πόλεμοι μεταξύ των Βυζαντινών και των Περσών, οι αραβικές και άλλες εχθρικές επιδρομές, η Εικονομαχία, φυσικές καταστροφές (σεισμοί, πυρκαϊές, πλημμύρες), επιδημίες κλπ. Αποτέλεσμα όλων αυτών ήτο να επέλθει το τέλος του αρχαίου κόσμου. Σε αυτό συνέβαλε, μεταξύ άλλων, και το γεγονός ότι ο αρχαίος κόσμος έδωσε ό,τι καλύτερο μπορούσε να δώσει και στο τέλος επήλθε ο λεγόμενος βιολογικός θάνατος αυτού. Όπως όλα τα έμβια όντα, έτσι και οι πολιτισμοί, γεννώνται, αναπτύσσονται, ακμιάζουν, παρακμάζουν και τέλος πεθαίνουν.

Από των μέσων περίπου του 9ου αιώνα μ.Χ. και εξής και από τα ερείπια του αρχαίου κόσμου αρχίζει να αναδύεται ένας νέος κόσμος, ο οποίος όμως είναι τελείως διάφορος του παλαιού.

ΝΑ. του σημεινού μικρού παράλιου οικισμού της Αλυκής Θάσου και σε μικρή απόσταση από αυτόν, επάνω σε ένα χαμηλό ύψωμα (υψόμ. 30.00 μ. περίπου) και σε θέση που είναι σκόπιμα επιλεγμένη και δεσπόζει στην περιοχή, πλησίον των αρχαίων λατομείων μαρμάρου, απεκαλύφθησαν με ανασκαφές της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών δύο παλαιοχριστιανικές βασιλικές⁴¹.

Οι βασιλικές αυτές κείνται ΝΑ. του διπλού αρχαίου Ιερού, το οποίο ευρίσκεται παρά την θάλασσα και ήταν αφιερωμένο είτε στους Διοσκούρους, Κάστορα και Πολυδεύκη, είτε στον Δία Εύπλοιοι, σύμφωνα με νεότερα ευρήματα⁴². Η θεότητα ή οι θεότητες, που ελατρεύοντο στο Ιερό αυτό, επροστάτευαν τους ναυτικούς από τους κινδύνους της θάλασσας και εφρόντιζαν, ώστε να έχουν καλούς πλόες. Είναι σύνηθες φαινόμενο κατά την αρχαιότητα να ανεγείρονται παρόμοια Ιερά επί της παραλίας και να τιμώνται σε αυτά θεότητες, ευνοϊκά διακείμενες προς τα πλοία και τους ναυτιλλομένους. Νότια των Ιερών αυτών ανασκάφηκε επίσης ένα λατρευτικό σπήλαιο των αρχαίων χρόνων.

Βασιλική Α (νότια)

Στο νότιο τμήμα του οικοδομικού συγκροτήματος των διδύμων βασιλικών της Αλυκής κείται μία μεγάλων διαστάσεων τρικλιτη, ξυλόστεγη βασιλική, του απλού ελληνιστικού τύπου (Βασιλική Α-Νότια)⁴³, η οποία είναι και αρχαιότερη της βασιλικής Β (νότια).

Το κυρίως σώμα της βασιλικής Α εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 20.30x11.33 μ.). Ο κυρίως άξονας του οικοδομήματος βαίνει από Δυ-

41. *Sodini-Kolokotsas* 1984, II, Texte, 1 κ.ε. II, Planches, πίν. 1 κ.ε. *Pallas* 1977, 122-124.

42. *Sodini-Kolokotsas* 1984, I, 5 κ.ε.

43. *Sodini* 1971, 2, 791-792, *Sodini-Kolokotsas* 1984, II, 17-137.

σμάς προς Ανατολάς (110°) και εμφανίζει απόκλιση 20° προς ΝΑ.

Η βασιλική Α εχωρίζετο με δύο κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη. Οι κιονοστοιχίες έβαιναν επάνω σε στυλοβάτη (πλάτους $0.65/0.70$ μ.) και απετελούντο από κυλινδρικούς, αρράβδωτους κίονες, από εγχώριο, φαιόχρωμο μάρμαρο. Οι κίονες αυτοί εστηρίζοντο επάνω σε βάσεις μετά συμφυούς πλίνθου, εστέφοντο με ιωνικά κιονόκρανα και έφεραν ευθύ επιστύλιο.

Το μεσαίο κλίτος (πλάτους 5.73 μ.) ήτο ευρύτερο των πλαγίων και κατέληγε προς Ανατολάς σε μίαν μεγάλην, ημικυκλικήν αφίδα (χορδής 4.74 και βέλους 3.10 μ.). Στο μέσον της δυτικής αυτού πλευράς ηνοιγέτο μία θύρα (πλάτους 1.67 μ.), διά μέσου της οποίας επικοινωνεί μετά του νάρθηκα.

Το νότιο κλίτος (πλάτους $2.20/1.94$ μ.) επερατούτο προς Ανατολάς σε μίαν ευθεία πλευρά. Στο μέσον της δυτικής αυτού πλευράς ηνοιγέτο μία θύρα (πλάτους 1.16 μ.), μέσω της οποίας επικοινωνούσε μετά του νάρθηκα. Στη νοτία αυτού πλευρά ηνοιγόντο τρεις θύρες, ήτοι από Α. προς Δ.: α') πλάτους 0.94 , β') πλάτους 0.96 και γ') πλάτους 0.85 μ.

Το βόρειο κλίτος (πλάτους 2.10 μ.) επερατούτο προς Ανατολάς επίσης σε μίαν ευθεία πλευρά. Στο μέσον της δυτικής αυτού πλευράς ηνοιγέτο μία θύρα (πλάτους 1.07 μ.). Στο δυτικό τμήμα της βορείας αυτού πλευράς ηνοιγέτο μία θύρα (πλάτους 1.24 μ.). Στο ανατολικό τμήμα της ίδιας πλευράς ηνοιγέτο δεύτερη θύρα (πλάτους 0.94 μ.), μέσω της οποίας ευρίσκετο σε άμεση επικοινωνία μετά της βασιλικής Β (βορείας).

Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής ήτο προσκεκολλημένος ορθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (εσωτ. διαστ. $11.00 \times 3.20/3.60$ μ.). Στο μέσον της νοτίας αυτού πλευράς ηνοιγέτο μία θύρα (πλάτους 0.94 μ.). Στο μέσον της βορείας αυτού πλευράς ηνοιγέτο επίσης μία θύρα (πλάτους 1.17 μ.).

Στο μέσον της δυτικής πλευράς του νάρθηκα ηνοιγέτο μία είσοδος (πλάτους 1.63 μ.). Βόρεια αυτής ηνοιγέτο ετέρα θύρα (πλάτους 1.25 μ.). Πιθανώς ετέρα θύρα ηνοιγέτο και νότια της μεσαίας, ήτοι στη δυτική πλευρά του νάρθηκα υπήρχαν συνολικά τρεις θύρες.

Στην ΝΔ. εσωτερική γωνία του νάρθηκα υπάρχει τμήμα κτιστής κλίμακας, η οποία οδηγούσε προφανώς στο υπερών ή τον γυναικωνίτη, που ευρίσκετο επάνω από αυτόν.

Το Ιερό Βήμα εχωρίζετο του κυρίως ναού με χαμηλό, μαρμάρινο τέμπλο, αποτελούμενο από πεσσίσκους τετραγώνου διατομής και θωράκια, τα οποία έβαιναν επί του μαρμαρίνου στυλοβάτου του τέμπλου. Εντός του χώρου της αφίδας υπήρχε κτιστό, πεταλοειδές σύνθρονο. Στο κέντρο του Ιερού Βήματος υψώνετο η Αγία Τράπεζα, η οποία εστηρίζετο επάνω σε ορθογωνίου σχήματος βάση (διαστ. 1.78×1.02 μ.), η οποία διατηρείται κατά χώραν και αποτελείται από φαιόχρωμο, εγχώριο μάρμαρο.

Στο κέντρο περίπου του μεσαίου κλίτους και λίγο νοτιότερα του κεντρικού άξονα του ναού, που έβαινε από Ανατολές προς Δυσμάς, απεκαλύφθησαν τα λείψανα της βάσεως ενός άμβωνα. Ο πυρήνας αυτού είχε κυκλικού σχήματος κάτοψη, ενώ στην δυτική και ανατολική πλευρά αυτού υπήρχε ανά μία κλίμακα, για την άνοδο και την κάθοδο σε αυτόν. Ένας δεύτερος άμβωνας ευρίσκετο στο νοτιοδυτικό τμήμα του Ιερού Βήματος, ο οποίος εστηρίζετο κατά ένα μέρος επάνω στον στυλοβάτη του τέμπλου.

Σημειωτέον ότι και στο Οκτάγωνο των Φιλίππων της Μακεδονίας αποκαλύφθηκε κατά τις ανασκαφές και δεύτερος άμβωνας, ο οποίος έκείτο στην ίδια περίπου θέση με τον δεύτερο άμβωνα της βασιλικής Α της Αλυκής Θάσου.

Βαπτιστήριο

Το ανατολικό τμήμα του βορείου κλίτους της βασιλικής ήταν αρχικά διαμορφωμένο σε βαπτιστήριο, στο κέντρο του οποίου έκείτο η κολυμβήθρα του βαπτίσματος, λείψανα της οποίας διατηρούνται κατά χώραν. Ο πυρήνας της κολυμβήθρας έφερε κυκλικού σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαμ. 1.00 μ. περίπου). Στην ΒΑ. και ΝΔ. πλευρά αυτού υπήρχε ανά μία κλίμακα, η οποία εχρησίμευε για την κάθοδο και την άνοδο των βαπτιζομένων στην κολυμβήθρα.

Τα δάπεδα της βασιλικής εκάλυπτοντο με μαρμάρινες πλάκες. Οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων αυτής έφεραν γραπτό διάκοσμο, λείψανα του οποίου διατηρούνται στη θέση των. Η βασιλική Α έφερε ξύλινη στέγη και κεραμίδια (στρωτήρες -καλυπτήρες), μεγάλος αριθμός των οποίων αποκαλύφθηκε κατά τις ανασκαφές.

ΠΡΟΣΚΤΙΣΜΑΤΑ

Γύρω από την βασιλική έκείντο, ως συνήθως, διάφορα προσκτίσματα, ήτοι :

Πρόσκτισμα Ι

Στο δυτικό ήμισυ της νοτίας εξωτερικής πλευράς της βασιλικής Α ήτο προσκεκολλημένο ορθογώνιου κατόψεως οικοδόμημα (εσωτ. διαστ. 12.60x3.70 μ.), το οποίο έφερε εσωτερικά και περιμετρικά αυτού κτιστά θρανία (πεζούλια), τα οποία εχρησίμευαν προφανώς για να κάθονται οι πιστοί μετά το τέλος της Θείας Λειτουργίας, συμμετέχοντας σε είδος κοινωνικών εκδηλώσεων, δεξιώσεων κλπ.

Πρόσκτισμα ΙΙ

Νότια του προσκτίσματος Ι ήτο προσκεκολλημένο έτερο πρόσκτισμα, το οποίο έφερε ορθογώνιου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 3.25x2.50/3.90 μ.). Η ανατολική αυτού πλευρά επερατούτο σε μίαν ημικυκλικήν αφίδα (χορδής 2.20 και βέλους 1.90 μ.). Το ανατολικό αυτού τμήμα εχωριζέτο με εγκάρσιο φράγμα του δυτικού τμήματος και έτσι εσχηματίζοντο δύο χώροι, ήτοι:

Α΄) Ανατολικός χώρος:

Αυτός εμφανίζει περίπου τραπεζοειδούς σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ.: μήκος 3.10 και πλάτος 3.30/3.80 μ.).

Β΄) Δυτικός χώρος:

Και αυτός εμφανίζει περίπου τραπεζοειδούς σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ.: μήκος 6.00 και πλάτος 2.10/2.30 μ.).

Πιθανώς το πρόσκτισμα αυτό απετέλει είδος παρεκκλησίου.

Πρόσκτισμα III

Ανατολικά του προσκτίσματος I απεκαλύφθησαν τα θεμέλια ετέρου ορθογωνίου κατόψεως χώρου (εσωτ. διαστ. 5.40x3.00 μ.), στο μέσον της ανατολικής πλευράς του οποίου υπήρχε μία μικρή Τράπεζα.

Πρόσκτισμα IV

Επί της νοτίας πλευράς του προσκτίσματος II ήτο προσκεκολλημένο έτερος χώρος, ο οποίος εμφανίζει τετραγώνου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 9.10x9.10 μ.). Στο μέσον περίπου της νοτίας πλευράς αυτού ανοίγεται μία είσοδος (πλάτους 1.40 μ.).

Ανατολικά του προσκτίσματος αυτού υπήρχε άλλο, επίσης ορθογωνίου κατόψεως πρόσκτισμα, το οποίο έφερε στο μέσον της ανατολικής αυτού εσωτερικής πλευράς μικρή τράπεζα.

Η βασιλική Α και τα περί αυτήν κείμενα προσκτίσματα είχαν κατασκευασθεί από αργούς λίθους και ισχυρό ασβεστοκονίαμα και έφεραν εσωτερικά και εξωτερικά επιχρίσματα.

Η βασιλική Α ανηγέρθη αρχικά και αργότερα βόρεια αυτής ανηγέρθη η βασιλική Β (βόρεια).

Βασιλική Β (βόρεια, κοιμητηριακή).

Στο ανατολικό τμήμα της βορείας εξωτερικής πλευράς της βασιλικής Β ανηγέρθη αργότερα μία δεύτερη, επίσης τρικλιτη, ξυλόστεγη βασιλική, του απλού ελληνιστικού τύπου (βασιλική Β-Βόρεια)⁴⁴. Η βασιλική αυτή ιδρύθηκε επί των ερείπων παλαιότερου, μονοχώρου χριστιανικού ναού, λείψανα του οποίου διατηρούνται κατά χώραν.

Το κυρίως σώμα της βασιλικής Β εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 13.40x10.20 μ.). Ο κυρίως άξονας του οικοδομήματος βαίνει από Δυσμάς προς Ανατολάς (115°) και εμφανίζει απόκλιση 25° προς ΝΑ.

Η βασιλική Β εχωρίζετο με δύο κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη. Εκάστη κιονοστοιχία έβαινε σε κτιστό στυλοβάτη (πλάτους 0.70 μ.) και περιελάμβανε έξι κυλινδρικούς, αρράβδωτους κίονες από φαιόχρωμο μάρμαρο. Οι κίονες εστηρίζοντο επάνω σε βάσεις και έφεραν κιονόκρανα.

Το μεσαίο κλίτος (πλάτους 5.44 μ.) ήτο ευρύτερο των πλαγίων και επερατούτο σε μίαν μεγάλην, ημικυκλικήν ανίδα προς Ανατολάς (χορδής 4.82 και βέλους 3.10 μ.). Το ανατολικό τμήμα του μεσαίου κλίτους εχωρίζετο του λοιπού χώρου με χαμηλό, μαρμάρινο τέμπλο και εσχημάτιζε το Ιερόν Βήμα. Το τέμπλον διατηρείται σε

44. Sodini 1971, 2, 792-795. Sodini-Kolokotsas 1984, II, 151-167. Pallas 1977, 124-125.

πολύ καλή κατάσταση. Επάνω στον μαρμάρινο στυλοβάτη στηρίζονται πεσσίσκοι τετραγώνου διατομής, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται τα διαχωριστικά θωράκια.

Εντός του χώρου της αφίδας ευρίσκεται πεταλοειδές σύνθρονο. Στο κέντρο περίπου του Ιερού Βήματος έκειτο η Αγία Τράπεζα, κάτω από την οποία απεκαλύφθη το εγκαίνιο.

Στο μέσον της δυτικής πλευράς του μεσαίου κλίτους ηνοίγετο μία θύρα (πλάτους 1.44 μ.), διά μέσου της οποίας ευρίσκεται σε άμεση επικοινωνία μετά του νάρθηκα.

Το νότιο κλίτος (πλάτους 1.88/2.08 μ.) επερατούτο σε μίαν ευθείαν πλευράν προς Ανατολάς. Στο μέσον της δυτικής αυτού πλευράς ηνοίγετο μία θύρα (πλάτους 0.96 μ.). Επί της νοτίας αυτού πλευράς ηνοίγετο ετέρα θύρα (πλάτους 0.94 μ.), μέσω της οποίας ευρίσκετο σε άμεση επικοινωνία μετά της βασιλικής Α.

Το βόρειο κλίτος (πλάτους 1.70/1.98 μ.) επερατούτο σε μίαν ευθείαν πλευράν προς Ανατολάς. Στο μέσον της δυτικής αυτού πλευράς ηνοίγετο μία θύρα (πλάτους 0.86 μ.).

Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής ήτο προσκεκολλημένος ορθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (εσωτ. διαστ. 11.00x2.00 μ.). Στο μέσον της δυτικής αυτού πλευράς ηνοίγετο μία είσοδος (πλάτους 1.52 μ.). Δεύτερη είσοδος υπήρχε νότια της προηγουμένης (πλάτους 0.86 μ.).

Η βασιλική Β είχε κτισθεί από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα. Οι επιφάνειες των τοίχων εκαλύπτοντο με επιχρίσματα. Η οροφή ήταν ξύλινη και ήτο εστρωμένη εξωτερικά με πήλινα κεραμίδια (στρωτήρες-καλυπτήρες), τμήματα των οποίων απεκαλύφθησαν κατά την διάρκεια των ανασκαφών.

Δυτικά του νάρθηκα ήταν προσκεκολλημένο τετράστιο αίθριο (εσωτ. διαστ. 11.80x10.20 μ.).

Βαπτιστήριο

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του αιθρίου έκειτο το βαπτιστήριο. Φαίνεται ότι το βαπτιστήριο μετεφέρθη από το ανατολικό τμήμα του βορείου κλίτους της βασιλικής Α, στο νοτιοανατολικό τμήμα του αιθρίου της βασιλικής Β, επειδή η αρχική του θέση δεν ήταν η πλέον κατάλληλος, γιατί έκειτο ακριβώς επάνω στο σημείο της διόδου μεταξύ των δύο βασιλικών.

Ειδικότερα πρόκειται για τετραγώνου κατόψεως χώρο (εσωτ. διαστ. 3.55x3.55 μ.), ο οποίος απετέλει τον «εσώτερον οίκον του βαπτίσματος» ή το «φωτιστήριο». Στο νότιο άκρο της δυτικής αυτού πλευράς ανοίγεται μία θύρα (πλάτους 0.96 μ.), η οποία επιτρέπει την είσοδο σε αυτό από τον χώρο του αιθρίου. Στο ανατολικό άκρο της βορείας αυτού πλευράς ανοίγεται δεύτερη είσοδος (πλάτους 0.90 μ.). Στο ανατολικό άκρο της νοτίας αυτού πλευράς ανοίγεται ένα παράθυρο (πλάτους 0.54 μ.). Στην νότια και δυτική εσωτερική αυτού πλευρά υπήρχε ανά ένα κτιστό θρανίο

(πλάτους 0.35 και ύψους 0.25 μ. περίπου).

Στο κέντρο του φωτιστηρίου έκειτο η κολυμβήθρα του βαπτίσματος. Αυτή εμφανίζει κυλινδρικό σχήμα (εσωτ. διάμ. 1.10 μ.) και έφερε στην ΒΑ. και ΝΔ. πλευρά αυτής ανά μία κτιστή κλίμακα, η οποία εχρησίμευε για την κάθοδο και την άνοδο των βαπτιζομένων.

Μαυσωλείον

Στο ΒΑ. τμήμα του αιθρίου ανασκάφηκε ένας ορθογωνίου κατόψεως χώρος (εσωτ. διαστ. 4.20x3.50 μ.), εντός του οποίου υπήρχαν τάφοι. Πρόκειται προφανώς για ένα είδος Μαυσωλείου, στο οποίο θα εθάπτοντο σημαίνοντα πρόσωπα της τοπικής Εκκλησίας, κληρικοί ή λαϊκοί.

Στο νότιο τμήμα της δυτικής αυτού πλευράς ηνοίγετο μία είσοδος. Στο ανατολικό άκρο της νοτίας αυτού πλευράς υπήρχε ετέρα θύρα, η οποία εντοιχίσθηκε αργότερα.

Επίσης στον χώρο του αιθρίου απεκαλύφθηκαν και άλλοι τάφοι, τόσο ενήλικων, όσο και παιδιών. Από την ύπαρξη των τάφων αυτών είναι δυνατόν να χαρακτηριστεί η βασιλική Β ως κοιμητηριακή.

Μονόχωρος ναός

Η βασιλική Β ιδρύθηκε στη θέση και επί των ερειπίων ενός παλαιότερου και των δύο βασιλικών μονοχώρου χριστιανικού ναού, ο οποίος έφερε ορθογωνίου σχήματος κάτοψη και κατέληγε σε μία ημικυκλική αφίδα προς Ανατολάς (χορδής 4.00 και βέλους 2.70 μ. περίπου). Διατηρείται η θεμελίωση από το βόρειο μισό της αφίδας του Ιερού Βήματος, τμήμα του νοτίου τμήματος της ανατολικής πλευράς και τμήμα της νοτίας πλευράς του μονόχωρου αυτού αρχικού ναού. Ο κυρίως άξονας αυτού ήταν λοξά τοποθετημένος, με κατεύθυνση από ΒΔ. προς ΝΑ.

Ο ναός αυτός ιδρύθηκε πιθανώς κατά το β' μισό του 4ου αιώνα μ. Χ. Κάτω από την Αγία Τράπεζα αυτού είχε τοποθετηθεί αρχικά το εγκαίνιο, το οποίο κατά την ανέγερση της βασιλικής Β μετεφέρθη και τοποθετήθηκε κάτω από την Αγία Τράπεζα αυτής.

Οι βασιλικές Α και Β ιδρύθηκαν κατά τον 5ον αι. μ.Χ., ε γνώρισαν περισσότερες οικοδομικές φάσεις και ερειπώθηκαν από τις αρχές του 7ου αι. μ. Χ. και εξής, πιθανώς συνεπεία των αραβικών και άλλων εχθρικών επιδρομών.

Είναι αξιοσημείωτο ότι πλησίον του αρχαίου δίδυμου Ιερού των προχριστιανικών χρόνων, τα ερείπια του οποίου ανασκάφησαν και τα οποία ευρίσκονται δίπλα ακριβώς από την θάλασσα και μετά την επικράτηση του Χριστιανισμού στην περιοχή, ιδρύθηκε μια δίδυμη ή διπλή βασιλική, αφιερωμένη πιθανώς σε δύο διαφορετικούς Αγίους, είτε χρησιμεύουσα η μεν νότια βασιλική (Βασιλική Α) για την τέλεση της χριστιανικής λατρείας, η δε βόρεια βασιλική (Βασιλική Β) ως κοιμητηριακή βασιλική, προορισμένη για τις τελετές, οι οποίες εσχετίζοντο προς τα νεκρικά νόμιμα.

Είναι επίσης ενδιαφέρον ότι σε ένα αρκετά μικρό σε έκταση οικισμό ανηγέρθησαν δύο ικανών διαστάσεων παλαιοχριστιανικές βασιλικές και πιθανώς να υπήρχαν και περισσότερες, οι οποίες όμως μέχρι σήμερα λανθάνουν.

Βορειοδυτικά των διδύμων αυτών βασιλικών και σε μικρή σχετικά απόσταση από αυτές, επί της παραλίας του δυτικού λιμένα της Αλυκής, εντοπίστηκε προ ετών μία ημικυκλική αψίδα, η οποία πιθανότατα ανήκε σε μία παλαιοχριστιανική βασιλική⁴⁵, η οποία δεν έχει ακόμη ερευνηθεί.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- AAA : Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών, Αθήναι.
 ABME : Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος, Αθήναι 1935 κ.ε., έκδ. Α. Κ. Ορλάνδου.
 ΑΔ : Αρχαιολογικόν Δελτίον, Αθήναι 1915 κ.ε.
 ΑΕ : Αρχαιολογική Εφημερίς, Αθήναι 1883 κ.ε.
 BCH : Bulletin de Correspondance Hellenique, Athènes-Paris.
 ΔΚΜΣ : Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήναι.
 ΘΗΕ : Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία, τ. 1.-12. (Αθήναι 1962-1968), έκδ. Αθ. Μαρτίνου.
 ΜΕΕ : Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία, τ. 1- 24 (Αθήναι, άνευ χρονολογίας εκδόσεως), έκδ. Παύλου Δρανδάκη.
 ΠΑΕ : Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήναι 1873 κ.ε.
 SC : Sources Chretiennes, Paris 1941 κ.ε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βακαλόπουλος, Α. 1984, Ιστορία της Θάσου 1453-1912, Θεσσαλονίκη.
 Βολανάκης, Ι. 1976, Τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια της Ελλάδος, Διδακτορική Διατριβή, Αθήναι, έκδοσις της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αριθμός δημοσιεύματος 84.
 Βολανάκης, Ι. 1988, Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Δωδεκανήσου, «ΑΦΙΕΡΩΜΑ» εις τον μητροπολίτην Ρόδου κ.κ. Σπυρίδωνα, επί συμπληρώσει τεσσαράκοντα ετών Αρχιερατείας (Αθήναι 1988), 311-347.
 Βολανάκης, Ι. 1997, Παλαιοχριστιανική βασιλική στη θέση Παληοκκλησιά Σαλάκου Ρόδου, «ΦΙΛΕΡΗΜΟΥ ΑΓΑΠΗΣΙΣ», Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Αγαπητό Γ. Τσοπανάκη (Ρόδος 1997), 95-114.
 Βολανάκης, Ι. 2000, Χριστιανικά Μνημεία της Νοτιοδυτικής Μικράς Ασίας. Ανάτυπο από το ΔΚΜΣ, 13 (Αθήνα 1999-2000), 11-64.
 Delvoye, Ch. 1951, Basilique d' Agora BCH, LXXV (Athènes-Paris1951), 154-164.
 Ducat, F. 1965, La basilique d' Evraïokastro a Thasos, BCH, LXXXIX (Athènes -Paris1965), 142-153.

45. Ευχαριστώ θερμά και από την θέση αυτή τον καθηγητή κ. J. P. Sodini, μετά του οποίου επισκέφθηκα τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Αλυκής Θάσου την 15.08.2002, τόσο για τις επί τόπου συζητήσεις, σχετικά με διάφορα θέματα, όσο και για τις παρασχεθείσες πληροφορίες, αναφορικά με τον γύρω χώρο και τα μνημεία της περιοχής.

- Emminghaus, J.* 1954, I-II, Baptisterien in Syrien und Palaestina, I-II (Muenster/Westfallen).
- Grabar, A.* 1972, I-II, Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art antique, I. Architecture (London), II. Iconographie (London).
- Khatchatrian, A.* 1962, Les baptisteres paleochretiens, plans, notices et bibliographie, Paris.
- Kirsten, E.- Kraiker, W.* 1966, Griechenlandkunde, Heidelberg.
- Mango, C.* 1975, Byzantine Architecture, New York.
- Μπόνιας, Ζ.- Δαδάκη, Στ.* 2002, Θάσος. Αρχαιότητες του Νομού Καβάλας, Καβάλα.
- Οδηγός Θάσου* 1989, Οδηγός της Θάσου, Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή, μετάφραση Β. Ν. Χατζημιχάλη, επιμέλεια Β. Holzman, Αθήνα, β' έκδοση.
- Ορλάνδος, Α.* 1948, Παλαιοχριστιανικά λείψανα της Ρόδου, ABME 6 (Αθήναι 1948), 3-54.
- Ορλάνδος, Α.* 1951, Η σταυρική βασιλική της Θάσου, ABME, 7 (Αθήναι 1951), 3-61.
- Ορλάνδος, Α.* 1952, 1-2, Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης. Μελέτη περί της γενέσεως, της καταγωγής, της αρχιτεκτονικής μορφής και της διακοσμήσεως των χριστιανικών οίκων λατρείας από αποστολικών χρόνων μέχρι Ιουστινιανού, 1-2, (Αθήναι).
- Pallas, D.* 1977, Les monuments paleochretiens de Grece decouverts de 1959 à 1973, Citta del Vaticano-Roma.
- Παπαευαγγέλου, Π.* 1967, Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου Μητρόπολις, ΘΗΕ 11 (Αθήναι 1967), 1104-1109.
- Piedagnel, A.* 1966, Cyrille de Jerusalem, Catecheses Mystagogiques, S C 126, Paris.
- Sodini, J.P.* 1970, Thasos, B. Alik, BCH, XCIV(Athènes-Paris 1970), 855-866.
- Sodini, J. P.* 1971, Thasos, B. Alik, BCH, XCV,II (Paris – Athènes 1971), 790-794.
- Sodini, J.P.- Kolokotsas, K.* 1984, Alik, I-II (Paris).
- Στεφανίδης, Β.* 1959, Εκκλησιαστική Ιστορία. Απ' αρχής μέχρι σήμερα, Αθήναι, εκδοτικός οίκος «ΑΣΤΗΡ», Αλ. και Ε. Παπαδημητρίου, έκδοσις β'.
- Σωτηρίου, Γ.* 1929, Αι παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Ελλάδος, ΑΕ 1929 (Αθήναι 1931), 161- 256.
- Σωτηρίου, Γ.* 1942, Βυζαντινή Αρχαιολογία, Α' (Αθήναι).
- Τσουρής, Κ.* 2000, Σωστική ανασκαφή στην Αγία Ειρήνη Λιμένος Θάσου. Ανάτυπο από τα ΑΑΑ-Αρχαιολογικά Χρονικά, τ. XXIX-XXXI (Αθήνα 2000), 57-66.
- Τσουρής, Κ.* 2002, Νεάπολις-Χριστούπολις-Καβάλα. Διορθώσεις-προσθήκες-παρατηρήσεις στην οχύρωση και ύδρευση. Ανάτυπο από το ΑΑΑ 53 ,1998, Μέρος Α'-Μελέτες (Αθήνα 2002), 387-454, πίν. 119-152.